

ІІІ. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

Н. О. ГЕРАСИМЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ОДИНИЦІ ВИМІРУ ЗЕМЕЛЬНИХ ПЛОЩ НА ПІВНІЧНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ У XVII-XVIII ст. (ВОЛОКА І ПЛЯЦ)

У статті на документальному матеріалі висвітлюються малодосліджені питання про появу, розповсюдження та застосування одиниць виміру земельних площ волоки і пляца, якими користувалися на Північному Лівобережжі України в XVII-XVIII ст.

Серед проблем історичної метрології, спеціальної дисципліни, що вивчає походження мір, їх еволюцію, визначає величини одиниць виміру та ваги, важливе місце займає малодосліджене питання про появу, розповсюдження і застосування протягом XVII-XVIII ст. на півночі Лівобережної України земельних мір волоки і пляцу. Недостатньо вивчене також питання про їх величини.

Окремі спроби дослідити ці міри є у працях учених, що вивчали проблеми соціально-економічної історії України XVII-XVIII ст.: Д. І. Багалія, Є. С. Філімонова та Г. Н. Есимонтовського. Деякі відомості про волоку і пляц наводить А. Ханенко у своєму дослідженні, присвяченому стану межової справи на Україні¹. Ці питання пов'язані зі складними соціально-економічними процесами, що відбувалися на території України, потребують грунтовного дослідження. Їм і присвячена дана стаття.

За Деулинським перемир'ям, укладеним між Росією і літovсько-польською державою Річчю Посполитою у 1618 р., землі Північного Лівобережжя України (Чернігівський, Новгород-Сіверський і Стародубський повіти) з 29 містами відій-

шли від Росії до Литви і Польщі. Чернігівський і Новгород-Сіверський повіти були реорганізовані в Чернігівське князівство, а після Полянівського миру (1634) – у воєводство, яке відійшло до Польщі. Стародубський з частинами Мглинського, Суражського і Новозибківського повітів у 1620 р. увійшов до складу Смоленського воєводства і приєднаний до Литви².

У цьому самому році в райони Північного Лівобережжя України на "ордитацию замков от Москви рекуперованих" були направлені урядові комісари: мозирський староста Б. Стравинський і королівський секретар В. Глембоцький³. Вони повинні були провести ревізію прав колишніх володарів маєтків. Комісари перевіряли майнові документи, а при їх відсутності враховували свідчення очевидців та сусідів. Ті власники, які мали документи на маєтки, одержували королівські грамоти в першу чергу. Так, російський поміщик Г. К. Гладкий, що не захотів залишити свої земельні володіння на Стародубщині і переходити після Деулінського перемир'я до Росії пред'явив відповідні документи на право володіння і одержав на них королівську грамоту. Але замість колишніх його земельних площ, які знаходилися в різних місцях, йому відвели землі в одному місці над р. Сечною та в с. Гориславному, які становили 10 четвертей поля російською мірою. До них прирізали ще пустир, що знаходився за селом. Мірничі, так звалися в Речі Посполитій землеміри, провели вимірювання у польсько-литовських мірах і зазначили їх розмір – 50 волок. У волоках були вимірюяні землі й інших колишніх землевласників⁴.

Так при проведенні польсько-литовськими урядовцями ревізії прав на володіння маєтками та межових робіт російські міри витіснялися польсько-литовськими.

Великі земельні володіння, розділені на волоки, одержали на Північному Лівобережжі польсько-литовські магнати і шляхта. У 1625 р. пану Рапсану було відведено в урочищі Синині, що знаходилося неподалік Стародубського міського замку, 40 волок землі, а в Стародубському повіті – 50 волок з усіма угіддями. Володарями великих земельних площ і навіть цілих міст – Новгород-Сіверська, Погара, Мглина стали А. Пясочинський і М. Абрамович. Такі самі великі земельні площи одержало і духовенство, переважно католицьке. У 1628 р. 85 волок одержав Чернігівський монастир проповідників-домініканців і 15 – Чернігівський костьол⁵.

Крім поміщиків та духовенства земля в волоках була від-

веденя українським козакам. Не маючи коштів, щоб найняти польських солдатів для охорони українських міст, король Сігізмунд запросив на цю службу козаків. Замість плати ім були надані земельні володіння. Для надання землі у містах, де були створені городові сотні, направлялися королівські мірничі. У м. Почепі наділ здійснював мірничий Велюшинський, який козацькій родині, один з членів якої ніс кінну службу, нарізав "волок четьре". З часом уряд Речі Посполитої почав вимагати виконання військової служби по охороні місцевих замків і від тих козаків, які володіли лише двома волоками землі. Так, А. Королькевич, що мав одну волоку в с. Доманичах, "принял другую уволовку по римарю вакуючу и тепер маючи грунт на полоня меєт послугу замковую отправляли як другие козаки"⁶. У зв'язку з тим, що козаки одержували земельні володіння за несення певних службових обов'язків, чотири волоки вони у побуті називали ще службою, або пляцем, а його четверту частину, волоку, чверткою.

Охорону замку в м. Стародубі несла сотня козаків, які мірничі відвідали 400 волок землі. Крім ріллі до волоки додавалися різні угіддя, а також право "в'їзду у пущу", тобто заготівля лісу для своїх потреб. На території, що належала міському замку, козаки одержували землю для зведення будинків і на присадибні ділянки. Земля і споруджені на ній будівлі, за наданими ім польським урядом правами, могли передаватися у споконвічну власність як козаків, так і нащадків⁷.

Продавати земельні ділянки й господарські будівлі городові козаки могли лише з дозволу начальника місцевого замку, і причому особам, які могли б нести відповідну військову службу. На період заселення для побудови житла і господарських будівель ім надавався шестиричний привілей, який звільняв їх від службових обов'язків. Із закінченням строку привілею козаки повинні були відбувати військову службу, кожні чотири місяці з'являтися на реєстрацію і не підтримувати козацько-селянських повстань, що час від часу спалахували на території України. На період воєнних дій, особливо під час облоги міста, козакам надавалася ще й окрема плата: кожні три місяці по вісім польських злотих⁸.

Козацькі сотні, призначенні для охорони замків, були організовані в Стародубі, Мглині, Трубчевську, Почепі та інших містах. Вони мали свою військову організацію та різні ко-

рогви (прапори). У Стародубській сотні, наприклад, був червоний прапор із синім хрестом посередині⁹.

Земельні володіння, розміри яких визначалися в волоках, одержали від польського уряду міста Північного Лівобережжя: Стародуб, Чернігів, Почеп, Мглин та ін. Чернігову, наприклад, було відведено 30 волок землі на міський фольварк, 36 волок на утримання міського уряду: бурмістра, війта та інших урядовців, Мглину – десять волок на війта, шість – на бурмістрів, два – на писаря, два волоки на фольварк¹⁰.

Таким чином, вже в перші роки хазяйнування на захопленій території уряд Речі Посполитої вживав заходів по введенню для виміру земельних площ польсько-литовських мір. Відсутність достатніх джерел цього періоду, де б згадувалися земельні міри, не дає можливості грунтовно простежити межі розповсюдженості волоки. Документальні дані підтверджують досить широке її застосування в Стародубському, Чернігівському та Новгород-Сіверському повітах.

Визвольна війна 1648–1654 рр. українського народу проти польсько-литовських магнатів і шляхти ліквідувала велике магнатське; середнє та дрібне землеволодіння шляхти. Але вимір землі у волоках, введений під час їх панування, залишився на території України і пізніше. У цих мірах визначалися розміри земельних володінь у маєтках шляхти, ті з представників якої, вступивши до козацького війська, суміли зберегти свої земельні володіння. Так, Б. Хмельницький за заслугу перед козацьким військом видав універсал шляхтичу П. Ярмултовському на с. Вербичі і шість волок в с. Горбове, якими він володів до війни. У волоках зазначені земельні володіння в підтвердjuвальних гетьманських універсалах, наданих містам, як, наприклад, універсал гетьмана І. Самойловича Чернігову¹¹.

За період панування польсько-литовських магнатів і шляхти землі с. Лотаки Стародубського повіту, як і інших сіл Північного Лівобережжя, були поділені "на полоси, то есть у волоки". Після їх вигнання вільні земельні площи по праву займанщини заселяли козаки і селяни. Ці заселені землі, які вони вважали свою власністю, продавали і купували. Серед покупців був і лотоківський піп І. Пригара, а згодом і його син Стефан. Розміри їх земельних володінь зазначені в полосах-волоках та в різках¹². Різка – це третина волоки. Під час поділу на волоки земельних площ мірнічі кожні з трьох полів – ярове, озиме і пар – розбивали на таку кількість ділянок, скільки волок мало все село. Господар волоки

одержував у кожному полі частину своєї ділянки, яка називалася різом¹³.

У 20–30-х роках XVIII ст. скуповував землю в Лотаках стародубський городовий отаман Озерський. Після смерті старого попа І. Пригари його сини продали отаману 13 різок. Разом з купленими у козаків та селян у Озерського їх стало 19, а "полос з тих резок, то есть уволовок, пол 4 з третиною уволовки"¹⁴.

Проте серед володінь Озерського є земельні ділянки, розмір яких зазначено в пляцах та його фракціях. У 1751 р. йому належало також "треть пляца Игнатовского грунту" та "четвертка Веребевского грунту". В пляцах і четвертках зазначені розміри козацьких і селянських наділів, скуплених у с. Лотаки і стародубським полковим суддею М. Ханенко: одна четвертка "рублей за десять монети добрий лечбы российской", три четвертки – за тридцять, а пляц з четверткою – за п'ятдесят. Після смерті М. Ханенка його нащадки звернулися до гетьмана К. Розумовського за підтвердженням прав на ці володіння, зазначивши їх розмір "п'ятдесяти уволовки"¹⁵. Тобто розмір земельних ділянок козаків і селян в пляцах і четвертках, ставши власністю феодала, визначався вже у волоках.

На існування в одному і тому самому поселенні різних мір для виміру земельних площ козаків, селян та духовних і світських феодалів вказують також інші документи. Так, земля, що була продана у 1729 р. жителями с. Новий Дроків Стародубського полку різним покупцям "в пляцах, мерою шесть четворток... находилась смежно с одной стороны от уволовки попової"¹⁶.

У XVIII ст. на Лівобережній Україні відбувалося зміцнення феодальних відносин: посилилась експлуатація селянства, а в деяких випадках і рядового козацтва, йшов процес поступового їх закріпачення. В результаті цих процесів їх земельні володіння переходили в приватну власність феодалів. Але одиниці виміру селянських земельних площ не змінювалися. Так, було, наприклад, в с. Тимоновичі Стародубського полку. У 1742 р. на це село і ще на кілька сіл граф О. Розумовський одержав царську грамоту. У складених у зв'язку із цим їх описах розміри як селянських, так і козацьких земельних володінь визначалися в пляцах: в с. Тимоновичі "пахатного поля по исчислению" 21 пляц, в с. Хотієвці – десять пляцев, в с. Крапивному – вісім пляцев тощо¹⁷.

У 1765 р. в с. Тимоновичі був проведений поділ землі між

його жителями – козаками і селянами. Проводили його "пудовищем", як в цьому селі називали кнутовище, або кроками. Поле ріллі та сіножаті ділили на пляци, кожен з яких складався з чотирьох четвериків (чверків) або шести шосток. Четверик в свою чергу ділився на чотири мірки (четвертини) або на три третники. Частини пляцу при поділі повинні були бути рівні між собою. Проте засоби виміру, якими користувалися жителі села, були недосконалими і викликали багато суперечок, які, в свою чергу, приводили до щорічних переділів не тільки ріллі, але й сінокосів і лісу. Були випадки, коли ці переділи в с. Тимоновичах проводилися навіть під час сходів хлібів. Після поділу землі у 1765 р. у користуванні селян знаходилося 30 1/3 чвертки поля, козаки володіли 40 1/6 чвертками¹⁸. Тобто з переходом земельних ділянок селян с. Тимоновичі у власність О. Розумовського одиниці їх виміру не змінилися.

Відмінності в земельних мірах, якими користувалися в феодальних маєтках і на ділянках козаків та селян, чітко простежуються у другій половині XVIII ст., коли швидкими темпами відбувалося соціальне розмежування українського суспільства. Так, у маєтку генерального бунчучного І. Борозди у с. Медведів Стародубського полку розмір земельних володінь феодала визначався в російських мірах висіву – у четвертях, які поступово витісняли польсько-литовські міри волоки. Земельні ділянки козаків та селян вимірювалися, як і раніше, в місцевих мірах – чвертках поля¹⁹.

Козакам Клименкам, жителям с. Литовського Стародубського полку, за Генеральним описом Лівобережної України (1765–1769 рр.) належало "грунту по тамошньому названию пай или пляц, в нем четыре чвертки"²⁰, звідси виходить, що пляц був паем, частиною якогось загального володіння. Тобто пляц та його фракції – чвертки, шостки, третники, четвертини були частками, паями володіння членів певного об'єднання. Це підтверджує і поділ землі, проведений в с. Тимоновичі, який був можливий лише при володінні землею села усією громадою. Члени такої громади названі в документах сябрами, що значило "пайщики в загальному володінні". А саме об'єднання було общинною сябрів, яка виникла в процесі розпаду великої сім'ї на окремі менші сімейні групи, пов'язані між собою спільністю походження, кровною спорідненістю, збереженням загального володіння їх предків. У деяких випадках сябринні союзи виникали в результаті об'єднання з певною метою кількох неродинних сімей.

Сябринні землі, що належали всім членам общини, ділилися на частини (пай) відповідно до кількості сімей. Паї не були постійним, незмінним володінням, а переходили шляхом переділів, купівлі-продажу від одних членів общини до інших, а також до сторонніх осіб, які приймалися у її члени. Але продавалася не конкретна земельна площа, а тільки право нового власника на частку паю в ріллі та всіх угідях села. Це сприяло збереженню спільногого земельного володіння. До того ж спершу питання купівлі-продажу погоджувалися з усіма членами общини.

Проте сябринні союзи Лівобережної України не були однорідним соціальним організмом. У них існували майнова нерівність і соціальне розшарування як серед козаків, так і серед селян. Багаті козаки і селяни скуповували земельні ділянки сябрів і прагнули до виділення із загального земельного володіння, підриваючи єдність союзу. Крім того, можливість вступити в общину шляхом купівлі одного з пайв приводила до проникнення в сябринні об'єднання духовних і світських феодалів. Як члени союзу вони мали переважне право на купівлю останніх частин їх земель. Це приводило до розкладу сябринних союзів.

Сприяв цьому і подальший розвиток феодальних відносин на Лівобережжі. Його результатом було поступове закріпачення селянства і перехід їх сябринних володінь у власність феодала. Щоб зберегти свої общинні землі від захоплення феодалів, козаки відділяли їх від селянських або ділили між усіма членами козацького товариства. Ці процеси привели до розкладу сябринної і утворення сільської общини. Під час цих поділів частки, паї загального володіння сябрів стали використовуватися як одиниці землевиміру.

Таким чином, на Північному Лівобережжі України у XVII–XVIII вв. для виміру земельних площ користувалися волоками, пляцами та їх фракціями. Волока як земельна міра, ділилася також по системі трьох і чотирьох. Так, "треть уволоки" продав у 1712 р. житель с. Гриденків Стародубського полку полковому обозному. Житель с. Косачі цього ж полку Я. Булашевич купив у жителів села "...поля пахатное з засевом у половолоки у ... жителей косадких за коп восемь... Стефани Сальнику заплатив за чвертку поля золотых десять и Ишуте теж десять золотых"²¹.

Волока складалася також з 30 моргів. Щодо цього співвідношення в історичній науці довго не було єдиної думки. Одні вчені вважали, що волока ділилася на 33 морги. Вони ви-

ходили з того, що в "Уставі на волоки", прийнятому у 1557 р. в Великому князівстві Литовському, у складі якого знаходилися і землі України, волока нарізалася у трьох полях, в кожному по 11 моргів, тобто 33 морги. Інші вчені посилалися на "Книги підскарбові", що регламентували проведення земельної реформи – волочної поміри. У них зазначалося, що волока повинна мати 30 моргів..., в кожному полі по десять моргів, на город і поселення три морги.

Змістовну відповідь на це запитання дав відомий вчений Д. Л. Похилевич у статті, опублікованій у 1949 р., де він проаналізував різні думки істориків і дійшов висновку, що різниця в кількості моргів у волоках викликана змішуванням значень волоки міри і наділу. Перша завжди дорівнювала 30 моргам на будь-якому ґрунті. Волока ж наділ мала різну кількість моргів, тому що у ньому, крім компенсації селянам за втрати, пов'язані з плануванням і розбивкою сільської території, включався ще "наддавок" на город і поселення в розмірі трьох моргів. Різниця між волоками міри і наділу інколи досягала значної величини: від 30 до 47 моргів²².

Ці додатки за непридатні для посіву землі та "наддавки" три морги існували і на Північному Лівобережжі при вимірюванні земельних площ у волоки. Тому ці висновки Д. Л. Похилевича треба враховувати при визначенні на цій території розмірів земельних наділів у волоках.

Крім відмінностей між величинами волоки міри і наділу існували і регіональні. В основі їх була величина ліктя, яка у Польщі була значно меншою, ніж у Литві. 75 локтів становив міру шнур (литовський – 22 сажні, два аршини і дев'ять вершків, польський – 20 сажнів, два аршини і дев'ять вершків), яким вимірювали волоки і морги. Один шнур у довжину і три в ширину становили морг, величина якого у Литві була 0,7 десятини (0,8 га), у Польщі – 0,5 десятини (0,6 га). Волока налічувала дев'яносто шнурів у довжину і один в ширину, або 30 шнурів в довжину і три в ширину і у Литві була розміром близько 20 десятин (22 га), а у Польщі – понад 17 десятин (19 га)²³.

У північних районах Лівобережної України вживалися як литовські, так і польські волоки та їх фракції. Оскільки Чернігівщина і Новгород-Сіверщина у складі Чернігівського князівства, а потім воєводства були приєднані після Деулінського перемир'я до Польщі, тут переважали польські волоки розміром 17, морги – 0,5 десятини. Стародубський і частини Мглинського, Суражського і Новозибківського повітів у

складі Смоленського воєводства були приєднані до Литви. У цих повітах користувалися волоками, розмір яких був близько 20, а морга – 0,7 десятини. Підтвердження цьому знаходимо у межовій інструкції російського уряду, виданій 13 травня 1754 р., тобто в той час, коли Лівобережна Україна ввійшла вже до складу Російської імперії. У цій інструкції був визначений розмір тих земельних мір, якими користувалися на території Смоленського воєводства до приєднання до Росії, у складі якого знаходилася частина території Північного Лівобережжя України. Інструкція встановлювала площу морга 1452 квадратні сажні, що складало 0,7 десятини, а волоки – 19 десятин 2010 кв. саженів. Десятина у XVIII ст. дорівнювала 2400 кв. сажнів, тобто площа волоки була майже 20 десятин²⁴. Як бачимо, волоки і морги, якими користувалися у Смоленському воєводстві, дуже близькі до литовських їх величин. Тому площу морга поля, із-за якого відбулася 1778 р. судова справа у м. Мглині, можна вважати за 0,7 десятини, або 0,8 гектара²⁵.

Враховуючи регіональні відмінності волоки та різницю величин міри і наділу, площу її на Північному Лівобережжі України можна вважати від 17 (19 га) до 20 десятин (22 га), а морга – від 0,5 (0,6 га) до 0,7 десятин (0,8 га).

На відміну від волоки та її фракцій, якими вимірювали в основному земельні площини феодали, рядові козаки та селяни розміри земельних ділянок визначали в пляцах та його фракціях – чвертках, шостках, третниках та четвериках. Деякі відомості щодо цих мір маємо у працях Д. І. Багалія, Є. С. Філімонова, Г. Н Єсимонтовського, які ототожнювали пляц і козацьку службу, чвертку і волоку²⁶. Ось що писав про чвертку поміщик Чернігівської губернії Г. Н. Єсимонтовський, який у першій половині XIX ст. склав і видав опис Суражського повіту: "... за минулими поділами в старовинних селах земля вимірювалася чвертками, яка назва збереглася і понині у Мглинському повіті, поблизу м. Почепа. Чвертка землі при проведених продажах складала простір, рівний польській уволовці"²⁷.

Цей висновок автора базується на особистому досвіді, бо він сам і його предки жили у цій місцевості. Вже у першій половині XVII ст. вони мали на Північному Лівобережжі земельні володіння. Їм належало, наприклад, село Єсимонтовка "с восьми дворками на п'яти чвертках поля"²⁸. Тобто уже в той час розміри земельних площ у селі вказані у чвертках.

За активну участь у Визвольній війні 1648–1654 рр. Єсимон-

товські селяни одними з перших одержали підтверджені гетьманські універсали на свої землі, де, як і раніше, розміри земельних площ вимірювали в чвертках. Тому висновки автора відносно розмірів волоки і чвертки цілком імовірні, а розмір чвертки дорівнював від 16 до 20 десятин (19–22 га).

Окремі відомості про її розміри зустрічаються і в документальних джерелах. У відомості про зміну розміру податку в Почепській сотні Стародубського полку, що була складена на початку XVIII ст., розмір чвертки прирівняно до російської міри жереб'є, яка за указом царського уряду від 28 жовтня 1780 р. становила 20 десятин²⁹. Тоді такою ж можна вважати і чвертку.

Проте в документальних джерелах існують і дуже сумнівні відомості щодо цієї міри. Так, за матеріалами Генерального опису Лівобережної України, в с. Тимоновичі Стародубського полку в трьох змінах, тобто в трьох полях, у селян було 23 чвертки, із яких "квадратних сажней в длину в едной змене 250 поперек на 40"³⁰. Вирахувавши площеу одного поля чвертки: $250 \times 40 = 10000$ кв. сажнів, або приблизно чотири десятини, помноживши на три, маємо площеу чвертки – 12 десятин, що відрізняється від наведених вже величин. Але, враховуючи, що геометричних вимірів земельних площ під час проведення Генерального опису не було, дослідники опису цілком обґрунтовано вважали, що довіряті величинам, зазначенним у ньому в квадратних сажнях, не можна, а розмір чвертки 12 десятин дещо сумнівний. Значна різниця величин чвертків є і в інших документах Генерального опису³¹. У зв'язку з цим треба пам'ятати, що чвертка, як і волока, була і земельною мірою і наділом, що був частиною сябринного землеволодіння. А тому величини її могли не співпадати.

Чвертка була і одиницею оподаткування. Розмір податку з чвертки не був сталим і значно змінювався в різні роки. Так, при гетьмані І. С. Мазепі (1687–1708) розмір грошового податку дорівнював 1 крб. 20 коп. З переходом значних земельних володінь на Північному Лівобережжі до князя О. Д. Меншикова розмір податку зріс до 2 крб. 88 коп. В той самий час у селах Стародубського полку, приписаних до міських ратуш, розмір грошового податку з чверткі становив 75 коп. Крім того, селяни платили ще й натуральний податок³².

Чотири чвертки утворювали пляц*, або козацьку службу. Розмір пляцу можна прийняти від 68 до 80 десятин, тобто він був значною за величиною мірою. Цілі пляци збереглися у XVIII ст. переважно у володінні багатих козаків, землі яких знаходилися у спільній власності кількох родинних сімей. Так, сім'ї козака І. Пригаровського і його братам належало у 1767 р. в с. Лотаках Стародубського полку "поля пахатного ... по тамошнему названию полтора пляца без полчвертки", що становило, виходячи з розміру чвертки на Стародубщині близько 20 десятин, 110 десятин ріллі. Рядові ж козаки володіли, як правило, тільки частинами пляцу. В селі Тимоновичі жителям сьомого двору належала п'ята, 24-го вісімнадцята частина пляцу. Ще більш дрібні його частини знаходилися у користуванні селян³³.

Наприкінці XVIII ст. пляц як міру практично не використовують для виміру земельних площ. На зміну йому прийшли фракції пляцу, чвертка, третина, шостка, четвертина.

Таким чином, на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII та у XVIII ст. простежуються відмінності в одиницях виміру земельних площ у феодальних маєтках і земельних ділянок рядових козаків та селян. Вони ще більш зростали з розвитком феодальних відносин і соціальним розшаруванням українського суспільства. У феодальних маєтках користувалися спочатку літовсько-польськими мірами – волоками та моргами, на які ці землі були розмірені ще у першій половині XVII ст., коли вони входили до складу Речі Посполитої. Розміри земельних ділянок козаків та селян зазначалися у пляцах та його фракціях, чвертках, третниках, шостках, четвертинах. За своїми розмірами чвертка дорівнювала площі волоки, тобто 17–20 десятинам або в сучасних мірах 19–22 га. Площа пляцу або служби, складалася з чотирьох волок або чверток і була розміром приблизно 68–80 десятин, а в гектарах – 75–88. Шостка, що стала частиною пляцу, становила приблизно 11–13 десятин (12–14 га), а третина і четвертина чвертки – 5–6 десятин (6–7 га) і 4–5 десятин (4–5 га). Найменшою з цих мір був морт, площа якого становила 30-ту частину волоки, тобто 0,5–0,7 десятини (0,6–0,8 га).

* На відміну від терміна "тляц", що визначав земельну міру, на Лівобережжі вживався інший – "тлец", що означав двір, дворове місце, на якому знаходилися господарчі будівлі (ЦДА України. – Ф. 269, оп. 1, спр. 1941. – Арк. 21, 25; ЦНБ АН України. Рукоп. від. – Ф. 1, спр. 60693. – Арк. 1, 2).

- ¹ Багалей Д. И. Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А. М. Лазаревского. Описание Старой Малороссии. — Спб., 1891. — Т. 1. — 148 с.; Филимонов Е. С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения: Краткий исторический очерк малороссийского землевладения. — Пермь, 1895. — Вып. 2. — 64 с.; Есимонтоевский Т. Н. Описание Суражского уезда Черниговской губернии. — Спб., 1846. — Ч. 1. — 73 с.; Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. — Чернигов, 1864. — 108 с.
- ² Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 292, 293, 296.
- ³ Багалей Д. И. Новый историк Малороссии... — С. 50.
- ⁴ Там же. — С. 50.
- ⁵ Там же. — С. 51–53; Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1867. — Вып. 2. — С. 155–158.
- ⁶ Константиноевич Н. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1885. — Вып. 4. — С. 613, 619, 620.
- ⁷ Там же. — С. 53–54.
- ⁸ Романовский В. А. Основные проблемы истории феодализма на Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961. — Рига, 1963. — С. 187.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во II пол. XVII в. // Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — С. 410).
- ¹¹ ЦНБ АН України. Рукоп. від. — Ф. 1, спр. 54497. — Арк. 93; Лазаревський О. Українські послоті (1648–1783) // Розвідки про селянство на Україні–Русі у XV–XVIII ст. — Львів, 1902. — С. 137; Генеральне слідство о маєтностях Чернигівського полка 1729–1730 р. // Матеріали для історії економіческого, юридического і общественного быта старої Малороссії. — Чернигов, 1908. — С. 364.
- ¹² ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 611 а. — Арк. 20 зв.
- ¹³ Довнар-Запольський М. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. — Киев, 1905. — С. 169.
- ¹⁴ ЦДІА України. — Ф. 57, оп. 1, спр. 122. — Арк. 166–167; Ф. 51, оп. 3, спр. 611 а. — Арк. 20 зв.
- ¹⁵ Там же. — Ф. 57, оп. 1, спр. 122. — Арк. 169, 172 зв., 173, 173 зв.; Ф. 269, оп. 1, спр. 3798. — Арк. 2, 2 зв.; ЦНБ АН України. — Рукоп. від. — Ф. 61, спр. 1093. — Арк. 1, зв., 2 зв., 3 зв.
- ¹⁶ Филимонов Е. С. Румянцевская генеральная опись Суражского уезда 1767 года: Прил.: Земельные акты. — Вятка, 1888. — С. 24.
- ¹⁷ ЦНБ АН України. — Рукоп. від. — Ф. 1, спр. 55436. — Арк. 316, 320, 321, 326, 334.
- ¹⁸ Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. — С. 73.
- ¹⁹ ЦДІА України. — Ф. 57, оп. 1, спр. 122. — Арк. 8.
- ²⁰ Там же. — Арк. 640–641.
- ²¹ ЦДІА України. — Ф. 208, оп. 1, спр. 24. — Арк. 29; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — К., 1929. — Т. 1. — С. 469–470.
- ²² Похилевич Д. Л. Волока и наддавок в землеустройстве господарских крестьян при Сигизмунде-Августе // Доповіді та повідомлення Львівського держуніверситету. — Львів, 1949. — С. 66–68.
- ²³ ЦДІА України. — Ф. 856, оп. 1, спр. 5. — Арк. 1–3; Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. — С. 46–47.
- ²⁴ Полное собрание законов Российской империи. — Т. XIV. — № 10237 (далее — ПСЗ).
- ²⁵ ЦДІА України. — Ф. 789, оп. 2, спр. 19. — Арк. 293.
- ²⁶ Багалей Д. И. Новый историк Малороссии. — С. 103; Филимонов Е. С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения. — С. 9, 31; Есимонтоевский Г. Н. Описание Суражского уезда Черниговской губернии. — Спб., 1846. — Ч. 1. — С. 6.
- ²⁷ Есимонтоевский Г. Н. Описание Суражского уезда Черниговской губернии. — Ч. 1. — С. 6.
- ²⁸ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — К., 1920. — Т. 1. — С. 492.
- ²⁹ ЦНБ АН України. — Рукоп. від. — Ф. 1, спр. 61997. — Арк. 214, 214 зв.; ПСЗ. — Т. ХХ. — № 15077.
- ³⁰ ЦДІА України. — Ф. 57, оп. 1, спр. 110. — Арк. 625.
- ³¹ Федоренко П. К. Воронковська сотня Переяславського полка по Румянцевській описі // Труды Полтавської ученой архивной комиссии. — Полтава, 1915. — Вып. 12. — С. 111; Рклицкий М. В. Казаки Золотоношського уезда по данным Румянцевской описи 1767 г. // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 г. — Полтава, 1910. — С. 148; ЦДІА України. — Ф. 57, оп. 1, спр. 120. — Арк. 92, 93, 208, 483.
- ³² ЦНБ АН України. — Рукоп. від. — Ф. 1, спр. 61997. — Арк. 214, 214 зв.; Багалей Д. И. Новый историк Малороссии. — С. 82; ЦДІА. — Ф. 53, оп. 1, спр. 29. — Арк. 2.
- ³³ ЦДІА України. — Ф. 57, оп. 1, спр. 110. — Арк. 626–643 а; спр. 115. — Арк. 502–540; спр. 118. — Арк. 547–549.

Надійшла 3. 03. 92 р.

О. Ю. ЛИСЕНКО

МІСЦЯ ДРУКУВАННЯ ПАПЕРОВИХ ГРОШЕЙ В УКРАЇНІ В 1917–1920 рр.

Висвітлюється питання про місця друкування паперових грошей в Україні у 1917–1920 рр. На значному архівному та боністичному матеріалі показано кількість емітентів та особливості місцевих емісій, їх значення в роки громадянської війни.

У результаті революції та громадянської війни колишня Російська імперія розпалася на велику кількість державних новоутворень, чому послужив ряд факторів. Зокрема, внаслідок господарчої руїни перервалися економічні зв'язки між окремими регіонами. Посилення центробіжних тенденцій привело до появи відокремлених економічних механізмів. Проголошення революційних лозунгів про право націй на самовизначення пробудило національну самосвідомість широких мас, активізувало національні рухи. Рельєфно виступила можливість для багатьох народів імперії одержати незалежність і будувати свої національні держави. Та їх військові дії, окупація інтервентськими військами частини території країни руйнували політичні зв'язки окремих регіонів з центром.

© О. Ю. Лисенко, 1994

ISBN 5-12-004342-9. Історично-географічні дослідження
в Україні, 1994